

UOT 634.8:631.527

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Az Yayılmış Aborijen Üzüm Sortu Tula Gözü

C.S.Nəcəfov ¹, M.R Qurbanov

¹ *AMEA Naxçıvan Bölməsi, Bioresurslar İnstitutu*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiki ərazisində üzümçülük çox qədim zamanlardan başlayaraq bütün əmin-amanlıq dövrlərində sosial-iqtisadi duruma müvafiq dərəcədə inkişaf etdirilmiş və nəhayət ötən əsrin yetmişinci və səksəninci illərinin əvvəllərində özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır (Наджафова, 2007).

Lakin, təəssüf ki, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan Respublikasına qarşı yürütdüyü məkrli siyasət və elə bu siyasət zəminində Ermənistanın mənfur torpaq iddiaları sonucu olaraq Muxtar Respublika blokada vəziyyətinə salındı. Bununla da xaricə çıxış yollarının qapanması nəticəsində satış bazarlarının itirilməsi səbəblərindən 1988-1989-cu illərdən başlayaraq, burada üzümçülük və onun emal məhsulları istehsalı böyük miqyasda tənəzzülə uğradı. Əkin sahələri və ümumi məhsul istehsalı ilbəlil azalaraq, 2004-cü ildə, 1983-cü ildəki 17,1 min hektardan 908 hektara, ümumi məhsul istehsalı isə 105,0 min tondan 6986 tona düşmüşdür. Lakin, bu müvəqqəti çətinliklər Muxtar Respublikada əhalinin üzüm bitkisinə olan rəğbətini və onun kənd təsərrüfatı istehsalındakı rolunu və əhəmiyyətini əsla azaltmamışdır. Naxçıvanın çox əsrlik tarixi ilə yanaşı yaşadılmış üzüm bitkisi günümüzdə yenə də Muxtar Respublikanın bütün bölgələrində həmişə olduğu kimi becərilir və əziz tutulur.

Müəyyən edilmişdir ki, Muxtar Respublikanın yerli üzüm sortlarının 85%-i ekoloji-coğrafi şərq üzüm sortları qrupuna (ondan 65%-i süfrə və 20%-i şərablıq sortlarıdır) və 15%-i Qara dəniz hövzəsi sortları qrupuna daxildir (Аманов, 2004). Yerli sortların yaranma mənşəyi hələlik tam öyrənilməsə də, onların müəyyən qisminin yerli adlar daşması və böyük əksəriyyətinin yalnız bu ərazidə yayılması onu göstərir ki, bu sortlar uzun bir tarixi dövr ərzində Naxçıvan bağbanları tərəfindən aparılmış süni seçmə, calaqlama və digər seleksiya üsulları ilə yetişdirilmişdir. Şahtaxtı üzüm sortunun öz adının Kəngərli rayonunun Şahtaxtı, Zerəni qorası sortunun Ordubad rayonunun Zerəni, Şada sortunun Şahbuz rayonunun Şada, Milax sortunun Culfa rayonunun Milax və s. kəndlərindən alması, Ağ kələmpür, Bəndi, Cəlali, Daşqara, Əlimərdan, Əşrəfi, Gülabı, Hüseyni, Xanımı, Xəzani, Qiami, Qara Kürdəşi, Nəbi üzümü, Nəxşəbi, Rəzzaqi, Sahibi, Şəfeii və s. onlarca digər nadir üzüm sortlarının bu günə qədər yalnız Naxçıvan MR-ın ərazisində yayılması Naxçıvan sortlarının həqiqətən də burada yaradıldığını təkzib olunmaz bir şəkildə sübut edir.

Görkəmli seleksiyaçı alim, akademik C.Ə. Əliyev (2005) göstərir ki, hazırda mövcud olan bütün sortlar və heyvan cinslərinin rəngarəng və geniş çeşidinin hamısı minilliklər boyu ənənəvi seleksiya üsulları ilə yaradılmışdır və onun imkanları hələ də tükənməmişdir.

Azərbaycanın demək olar ki, bütün rayonlarında, o cümlədən də Naxçıvan MR-da yüzlərcə aborijen üzüm sortlarının yaradılmasında heç şübhəsiz bu yerlərdə mədəni

üzümə başlanğıc vermiş yabanı *Vitis sylvestris* üzümünün çeşidli tiplərinin geniş miqyasda yayılması mühüm rol oynamışdır (Amanov,1999, 2006; Amanov və b., 2006; Аманов, 2006). Qeyd etmək lazımdır ki, üzümün yabanı formaları indinin özündə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonundakı Sarı dağ, Əmir Səyyad dağı, Culfa rayonundakı İlanlı dağ (Şək. 1; Şək. 2), Darı dağ yamaclarında, çay vadilərində və digər ərazilərində geniş miqyasda yayılmışdır (Nəcəfov, 2004). Yarandığı bir gündən yerli şəraitə tam uyğunlaşan aborigen üzüm sortları bütün regionlarda xarici mühitin mənfi təsirlərinə: şaxtaya, quraqlığa, qızmar hava şəraitinə, səmt küləklərinə, xəşətlik-zərərvericilərə və s. qarşı davamlı olmaları ilə fərqlənirlər.

Tanınmış alium Qolodriqa P.Y. aborigen üzüm sortlarına yüksək qiymət verərək yazır ki, insanın müdaxiləsi olmadan ətraf mühitin ekstremal şəraitinin təsiri altında bitən yabanı üzüm formaları və aborigen üzüm sortları biotik və abiotik stress amillərinə davamlılıq xüsusiyyətləri daşıyan gen və gen qruplarına sahib olmuşdur (Голодрига,1988).

Müqəddəs torpağımıza, tariximizə, maddi-mədəniyyət abidələrimizə göz dikən mənfur erməni cızmaqaraçıları Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan Naxçıvanın nadir və qiymətli üzüm sortlarını da özünüküləşdirmə tamahı ilə çırpınırlar.

Şək 1. Culfa rayonu İlanlı dağ yamacında yayılmış *V. sylvestris* yabanı üzüm kolluğu

Şək.2. Naxçıvan MR ərazisində yayılmış *V. sylvestris* yabanı üzüm forması

Bəşəriyyətin açıqdan-açığa ikrah doğuran bu xəbis tör-töküntü ünsürləri üzündən həya pərdəsini cırıb ataraq Naxçıvan xalqının əsrlərdən bəri böyük zəka və zəhmət hesabına yaratdıqları üzüm sortlarını: Əsgəri sortunu - “Nazeli”, Hənə-qırnanı - “Arevik”, Qara aldərəni - “Areni noi”, Ağ Tayfını - “Araratı”, Pişik üzümünü - “Voskayet”, Naxçıvan Qızıl üzümünü - “Karmir Koxani”, Misqalını - “Mxali”, Ağ xəlilini - “Aq Sateni”, orta əsrlərdən belə məşhur olan Şəfeini - “Şaumyani” adlandırmışlar (Amanov, 2004; Лучшие сорта винограда СССР, 1972). Bu xəbis xilqətli millət (əgər onları millət adlandırmaq olarsa) onu qəti anlamalıdır ki, Naxçıvanda yetişdirilmiş təbiətin bu zərif varlıqları erməni ruhu ilə əsla uyuşmazdır və onlar törətdikləri cinayətlərə görə cavab verməli olacaqlar.

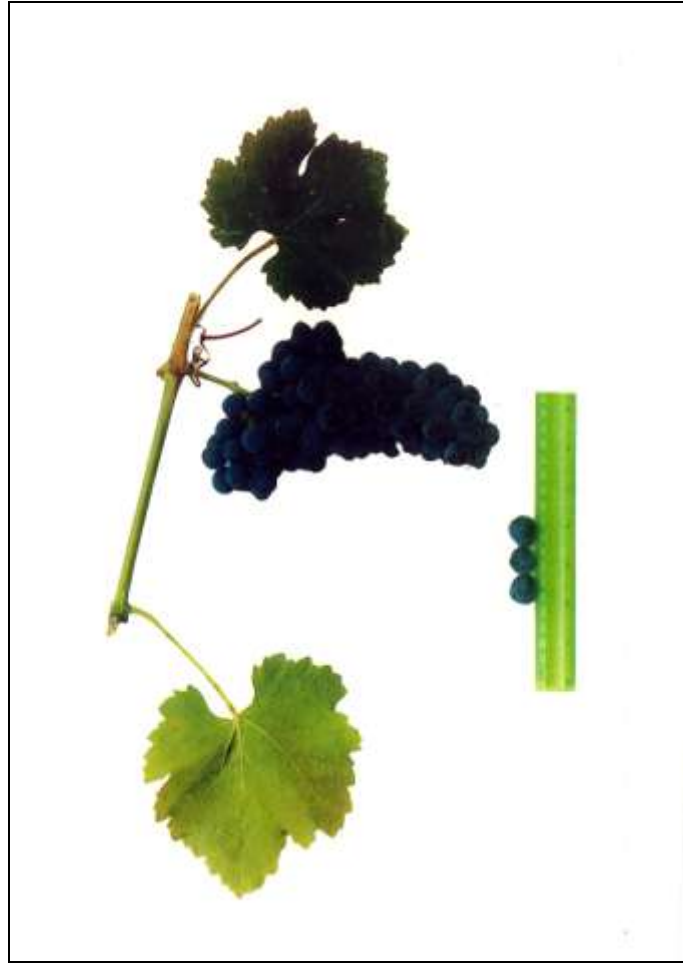
Beynəlxalq Bitki Genetik Ehtiyatları İnstitutu (İPGRİ) Qafqaz və Qara dənizin şimal bölgələrində, o cümlədən də üzümün yabanı formalarının geniş yayıldığı, həmçinin də mədəni üzümün əsas yaranma və formalaşma diyarı olan Azərbaycanda geniş tədqiqat layihəsi təşkil etmişdir. Layihənin başlıca məqsədi bu ölkələrin elmi potensialının gücündən istifadə edərək müxtəlif bölgələrdə üzümün sort tərkibinin qorunması və zənginləşdirilməsini təmin etməklə üzüm genofondunun toplanması, identifikasiyası, konservasiyası, xarakterizə edilməsi və öyrənilməsi işləri təşkil edir (Amanov, 2006; Трошин и др., 2006; Трошин, 2006) .

Konvensiyaya daxil olunan tarixdən keçən qısa bir dövr ərzində bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Naxçıvan MR-də də istər geniş istehsalatda və istər elmi tədqiqat müəssisələrində xeyli iş görülmüş, həyata keçirilmiş aqrar istehsalatlar nəticəsində yaranmış böyük imkanlara və müstəqil fəaliyyət dairəsinə malik olan fermer və digər özəl təsərrüfatlarda onların məqsədinə cavab verən aborigen sortlardan istifadə edilməklə on hektarlarla yeni bağlar salınmışdır. Elmi tədqiqat müəssisələrində mədəni və yabanı üzüm formalarının axtarışı, kolleksiya bağlarında toplanması, artırılması, öyrənilməsi, seleksiyası və nəşriyyat işləri genişləndirilmiş, burada perspektivli aborigen və introduksiya olunmuş sortların tinglikləri yaradılmış və yayılması təşkil edilmişdir. Dövlətin böyük dəstəyi ilə həyata keçirilən bu və digər başqa tədbirlər sayəsində yəqin ki, Muxtar Respublikada üzümçülük və onun emal sənayesi yaxın bir neçə ildə yüksək səviyyədə bərpa ediləcəkdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutunda aborigen sortların biomorfoloji və texnoloji-təsərrüfat göstəriciləri inamla deməyə əsas verir ki, bu sortlar Muxtar Respublikada üzümün sort tərkibinin daha da zənginləşdirilməsində önəmli yer tutacaqdır. Haliyədə Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağında 145-dən artıq sort və forma olan üzüm genofondu toplanmışdır. Həmin sortlardan birini Tula gözü sortunu təqdim edirik.

Tula gözü sortu Naxçıvan Muxtar Respublikasının az yayılmış nadir aborigen sortudur (Şək. 3). Cavan zoğları (5-7 sm) yaşıldır, tumurcuq qalpağı qəhvəyi rəngli sıx tükcüklərlə örtülüdür, birinci-üçüncü yarpaqları azacıq açıq yaşıldır, tüksüzdür. Boy atmış zoğları orta yoğunluqdadır, yetişmiş zoğları tünd qəhvəyidir, üzərində qırmızımtıl ləkələr vardır. Yarpağı orta irilikdədir (uzunluğu 16 sm, eni 12 sm), uzunsovdur, dərin kəsirlidir, beş dilimlidir, üst səthi tünd yaşıldır, ələkvari torludur, hamardır, alt səthi bir qədər açıq yaşıldır, tüksüzdür, yuxarı kəsirlər olduqca dərin, bəzən açıq, bəzən də qapalıdır, orta və bəzən iri həcmli yumurtavari pəncərəlidir, aşağı kəsirlər kiçikdir, açıqdır, oturacağı iti bucaqla qurtaran paralel şəkillidir. Saplaq oyuğu çox genişdir, açıqdır, lirə şəkillidir, dilimlərin təpə dişcikləri nisbətən iri, sivri bucaq, bəzən də günbəz çəkillidir, yan dişcikləri kiçik həcmlidir, mişar şəklindədir, saplağı mərkəzi damarın yarısı uzunluğundadır, qırmızı şərab rəngindədir, ayə damarları seyrək səpələnmişdir, açıq-yaşıl rənglidir. Çiçəyi iki cinlidir, erkəkçikləri beşdir, yaxşı inkişaf etmişdir, bir qədər yanlara əyilmiş vəziyyətdə dikdurandır, çiçəkləmə dövründə qönçələrinin 68,7%-i tökülür, formalaşmış gilələrinin 11,1 %-i noxudlaşır. Salxımı orta irilikdədir (uzunluğu 16 sm, eni 10 sm), konus formalıdır, orta sıxlıqdadır, salxım saplağı orta uzunluqdadır (3,5-4,5 sm), əksər hallarda odunlaşandır, barmaqdan nisbətən çətin qopandır. Giləsi orta irilikdədir (uzunluğu 18 mm, eni 15 mm), konus formalıdır, rəngi qaradır, qabığı möhkəmdir, orta qalınlıqdadır, nazik mum qatı ilə örtülüdür, ləti çox şirəlidir, spesifik ətirlidir, dadı şirintəhərdir, şirəsi şəffafdır, toxumları 1-2-dir, az hallarda 3-dür, iridir (uzunluğu 6,2 mm, eni 4,1 mm), dimdiyi orta uzunluqdadır, rəngi tünd qəhvəyidir.

Vegetasiya dövrü - tumurcuqların açılmağa başlanmasından gilənin tam yetişməsinə qədər - 3498°C fəal temperaturda 153 gün, yarpaqların tökülməsinə qədər isə 4523°C fəal temperaturda 221 gün davam edir; ayrı-ayrı inkişaf fazaları: tumurcuqların açılmağa başlamasından çiçəkləmənin başlamasına qədər 726°C fəal temperatur və 45 gün, çiçəkləmənin başlamasından qurtarmasına qədər 287°C fəal temperatur və 13 gün, çiçəkləmənin sonundan gilənin yetişməyə başlamasına qədər

Şək.3. Tula gözü sortu

1544⁰ C fəal temperatur və 59 gün, gilənin yetişməyə başlamasından tam yetişməsinə qədər 941⁰ C fəal temperatur və 36 gün, gilənin tam yetişməsindən yarpaqların tökülməyə başlamasına 1025⁰ C fəal temperatur və 68 günə kimi şəraitində və müddətlərdə davam edir və bununla da illik vegetasiya dövrünü tamamlayır.

Tula gözü orta boyatan sortdur, birillik zoğların boyu vegetasiya dövrünün axırında 123,2 sm-ə çatır və onun 92,9%-i yetişib qızarır. Yüksək dərəcədə məhsuldar olması ilə fərqlənir, orta hesabla 79,67 göz yükündə tumurcuqların açılması 73,0%-ə, yaranmış zoğların barlılığı 93,27%, bir barverən zoğda salxım sayı 1,40 ədəd, bir gözün barvermə əmsalı 0,949, bir zoğun barvermə əmsalı 1,299-a çatır, bir salxımın orta kütləsinin 228 q olması hesabına bir gözün məhsuldarlığı 216 q, bir zoğun məhsuldarlığı 296 q, bir tənəyin məhsuldarlığı 17,24 kq, bir hektarın məhsuldarlığı 283,34 sen.-ə qədər yüksəlir.

Xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı kifayət qədər davamlıdır, çoxillik müşahidə nəticələrinə görə xəstəliklərdən mildioma çox zəif, oidiuma 1 ball, boz çürüməyə 1 ball, ziyanvericilərdən üzüm salxım yarpaqbükəninə 1 ball, tor gənəciyinə 1 ball gücündə sirayətlənir. Tula gözü Muxtar Respublikada yetişdirilən üzüm sortları arasında şaxtaya qarşı ən çox davamlı olması ilə fərqlənir.

Salxımın mexaniki tərkibi: daraq 4,08%, gilə 95,92%, gilənin tərkibi: lətin bərk hissəsi ilə birlikdə qabıq 7,23%, şirə 84,24 %, toxum 4,42%. 100 gilənin orta kütləsi 187 q, 100 toxumun orta kütləsi 5,40 q. Gilənin tam yetişmə dövründə 3,4 q/dm³ turşuluqda

23,8% şəkər toplayır. Tula gözü sortu müstəsna olaraq şərab istehsalı üçün yaralıdır, sortdan qırmızı rəngli və təravətli desert və süfrə şərabı hazırlamaq olur, süfrə şərab nümunəsi dequstasiya edildikdə 79 ball orqanoleptik qiymət almışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Amanov M.V.** (1999) Azərbaycanca üzümün genetik ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi. Azərbaycan aqrar elmi, № 1-2, Bakı: 317-320
- Amanov M.V.** (2004) Erməni şovinistləri tərəfindən mənimsənilmiş Azərbaycanın üzüm sortları. Azərbaycan aqrar elmi, № 3-4, Bakı: 110-113
- Amanov M.V.** (2006) Azərbaycanın yabanı üzümünün biomorfoloji, təsərrüfat-texnoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və davamlı növlərinin seleksiyada tətbiqi : Kənd təsərrüfatı elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı: 40
- Amanov M.V. Səlimov V.S. Dautov İ.A** (2006) Qarabağın gecyətışən üzüm sortları. Azərbaycan aqrar elmi, № 9-10, Bakı: 37-41
- Əliyev C.Ə.** (2005) Müasir aqrobiologiyada bioetik problemlər, bioetika, elm və texnologiyaların etikası. Elm, Bakı: 271
- Nəcəfov C. S.** (2004) Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülüyn tarixinə dair. Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi mövzusunda AMEA Naxçıvan Bölməsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. Elm, Bakı: 512
- Аманов М.В.** (2004) Характеристика винограда рода *Vitis*. Сборник трудов АЗНИИВВ, т. XVI: 18-20
- Аманов М.В.** (2006) Дикорастущая лоза винограда. Перспективы ее использования. Виноделие и виноградарство, № 2: 26-27
- Аманов М.В.** (2006) Систематика дикорастущего винограда. Аграрная наука Азербайджана, № 3-4: 50-52
- Голодрига П.Я.** (1988) Генетические основы совершенствования методов внедрения устойчивых к биологическим и абиологическим факторам сортов винограда. Перспективы генетики и селекции винограда на иммунитет. Наукова думка, Киев:204
- Лучшие сорта винограда СССР.** (1972) Под редакцией *А.М.Негрулья*. Колос, М.: 224
- Наджафов Д.С.** (2007) История происхождения винограда и пути его развития в Нахчыванской Автономной Республике. Аграрная наука Азербайджана, № 1-3: 230-232
- Трошин Л, Моградзе Д, Турок И.** (2006) Международное сотрудничество по сохранению генофонда винограда. Виноделие и виноградарство, № 2: 24-25
- Трошин Л.П.** (2006) Лучшие сорта винограда Евразии. Алви- Дизайн, Краснодар: 217

Дж.С.Наджафов, М.Р. Курбанов

**Малораспространенный Аборигенный Виноградный
Сорт Тула Гези Нахчыванской Автономной Республики**

В статье излагаются результаты биоморфологического и хозяйственно–технологического исследования малораспространенного аборигенного виноградного сорта Тула гези Нахчыванской АР.

D.S.Najafov, M.R.Gurbanov

**The Little-Spreaded Native Grape Grade
of Tula Gezi Nakhchivan Autonomous Republic**

In article it is stated results of biomorphological and economical-technological research little-spreaded a native grape grade Tula gezi of Nakhchivan Autonomous Republic.